

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94 (477) «10 в»

О. В. Яковенко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

СОЦІАЛЬНА ТА СВІТОГЛЯДНА РОЛІ ДАВНЬОРУСЬКИХ ВОЛХВІВ ЧЕРЕЗ ЇХ ОБРАЗИ У ПОВІСТІ МИНУЛИХ ЛІТ

Розглянуто варіації образів волхвів у Повісті минулих літ у зв'язку з їх соціальною і світоглядною ролями.

Ключові слова: волхв, язичництво, християнство.

Рассматриваются вариации образов волхвов в Повести временных лет, в связи с их социальной и мировоззренческой ролями.

Ключевые слова: волхв, язычество, христианство.

The variations of images of the sorcerers in Primary Chronicle in the connection of their social and world vision roles are considered.

Key words: sorcerer, heathenism, Christianity.

Вивчення ментальності давньоруського суспільства на початковому етапі його християнізації неможливо реалізовувати без вивчення контексту епохи. У даному випадку контекстом виступає язичницький світогляд давніх слов'ян, вивчення якого украй ускладнене за відсутності давньоруських письмових джерел дохристиянського періоду. Проте в письмових джерелах християнської пори (Повість минулих літ, Оповідь про Бориса і Гліба, Києво-Печерський патерик, Галицько-Волинський літопис та ін.), що написані вже на підставі біблійної, агіографічної, патристичної літературних традицій, періодично перед нами виникають образи язичницьких персонажів, традицій – явищ дохристиянської системи суспільних відносин. Такими персонажами, в основі діяльності яких лежало таємне, лише їм одним доступне знання, були волхви. Через свою неординарність вони користувалися серед простого населення Русі великим авторитетом. Ми пропонуємо прослідкувати варіації форми, частоти виникнення образу волхва у зв'язку з тими чи іншими подіями, ситуаціями, що мають визначені соціальне значення і забарвлення на прикладі джерела початку християнського періоду у Давній Русі – Повісті минулих літ (далі – ПМЛ).

Подібна постановка питання дозволить нам поглянути на процес початкового етапу християнізації з позиції виявлення міри впливу волхва на суспільну свідомість тієї доби.

Волхв – особа не проста, така, що володіє знанням, яке володарює навіть над майбутнім не лише простих членів суспільства, але і самого князя (пригадаємо хоч би смерть «віщого» Олега). Через брак належної уваги і пошани до носія цього знання волхв може використати своє знання проти цієї самої громадськості і будь-якого її члена, включаючи самого князя. Актуальність даної теми полягає в

пошуку нових позицій для вивчення язичницьких основ ментальності в процесі її трансформації у зв'язку з християнізацією Русі у домонгольський період.

Вивченню давньоруського жрецтва (волхвів) приділяли увагу вітчизняні дослідники. Потрібно відзначити, що історіографія передреволюційного періоду зверталася до тематики походження давньоруського жрецтва (М. М. Гальковський [6], О. М. Веселовський [4], В. О. Ключевський [9]), а також до досліджень народних уявлень про волхвів та їхні містичні знання через вивчення руського фольклору (Ф. І. Буслаєв [3]). У радянській же історіографії давньоруське жрецтво вивчалось з точки зору:

– соціальних процесів та рухів антицерковного характеру (волхви виступали перш за все як опозиція владі і церкві) – Б. О. Рибаків [14];

– встановлення достовірності й адекватності дійсним переконанням волхвів тих або інших їхніх промов, переданих в ПМЛ літописцем-християнином, – В. А. Гріхін, В. К. Билінін, М. М. Тихомиров [15; 16];

– причетності до відправлення культів у зв'язку з вивченням слов'янської міфології (В. В. Іванов [7], М. В. Попович [13], В. М. Топоров [7]);

– дослідження його походження, а також співіснування зі світською владою, церквою та народом (В. В. Іванов [7], В. М. Топоров [7], І. Я. Фроянов [17] та ін.).

Сучасні вчені досліджують дану проблематику в контексті вивчення походження давньоруського жрецтва (С. Є. Ерліх [19]), язичництва Київської Русі як основи архаїчної ментальності її населення в процесі залучення до християнства і формування народного варіанта останнього (Ю. Г. Борейко [2] та ін.).

З метою встановлення соціальної ролі жрецтва серед населення Давньої Русі вже після прийняття християнства пропонуємо проаналізувати систему чинників, які супутні появі волхвів-чарівників: контекст, настрої персонажів, результати взаємодії світських та церковних осіб з волхвами на прикладі тексту ПМЛ.

З'ясуємо, що ж означає поняття «волхв». Енциклопедичний словник Ф. А. Брокгауза та І. А. Ефрона дає таке визначення: «мудрець» или так называемые маги, мудрость и сила которых заключалась в знании ими тайн, недоступных обыкновенным людям. Смотря по степени культурного развития народа, его волхвы или мудрецы могли представлять собою разные степени «мудрости» – от простого невежественного знахарства до действительно научного знания» [18]. Ще одне визначення Історичної енциклопедії: «волшебники, ворожеи, вопрошатели мертвых, вызыватели духов, гадатели, мудрецы, обаятели..., тайноведы,... чародеи, являлись родом ученых людей или магов древности... Волхвы, или маги у мидян и персов, были одновременно жрецами, учеными, астрономами и пророками» [8]. Ця інформація украй цікава. Річ у тім, що волхви згадуються досить часто і в Старому (Бит 41.8,24; Ісх 7.11,22; 8.7,18,19; 9.11; Лев 20.27; Чис 22.7; 24.1), і в Новому (Мф 2.1,7,16; Діян 8.9,11; 13.6,8) Заповідях. Волхви на сході – це мудреці, інтелектуали свого часу, що володіли досить пристойним багажем знань і, виходячи з цього, проникливіші, бо, як свідчить Євангеліє, саме волхви першими прийшли зі сходу, щоб вклонитися «Цареві Іудейському» (Мф 2.2).

У енциклопедії «Мифы народов мира» читаємо: «...у восточных славян жрецы, служители языческого культа. В христианских преданиях... цари-волхвы, маги, мудрецы-звездочеты, пришедшие поклониться младенцу Иисусу Христу» [11]. Давньоруські волхви мали великий авторитет серед населення Русі завдяки володінню знаннями з аграрної магії, здібності передбачати майбутнє, зціляти хвороби.

Але звернемося до ПМЛ. Уперше волхви в ній згадуються під 912 роком у зв'язку з їхнім пророцтвом смерті князя Олега: «Ибо когда-то спрашивал он (Олег – О. Я.) волхвов и кудесников: «Отчего я умру?». И сказал ему кудесник: «Князь! От коня твоего любимого, на котором ты ездешь...» [12, с. 226]. Далі

слідують всім відомий результат життя Олега, який посміявся заздалегідь над пророчтвами волхва [12, с. 226]. Автор Повісті продовжує тему волхвувань і чаклунств розлогим описом причин, за якими від «волхвования сбывается чародейство» [12, с. 226], на прикладі сюжету про волхва часів «царствования Доментиана» [12, с. 227] – Аполонія Тіанського. Він відомий як кападокійський філософ-неопіфагорець. Аполоній захоплювався філософією й аскезою, провів своє життя в мандрах, проповідуючи та моралізуючи. Він запевняв людей у своїх здібностях передбачати майбутнє і творити дива [5]. У III ст. неоплатоник Герокл у своєму творі протиставив Аполонія Ісусові, що привело до написання Евсевієм Кесарійським у відповідь трактату під назвою «Проти Герокла» [10]. Отже, літописець ПМЛ, звертаючись до образу волхва, який передбачив смерть князя Олега, переходить до образу волхва Аполонія – реально існуючого філософа, інтелектуала свого часу, мандрівника-мораліста. Літописець називає пророкування і чудеса Аполонія «бісівськими», резюмуючи, що подібні діяння «творением бесовским случается, – всеми подобными делами испытывается наша православная вера...» [12, с. 228]. І у такий спосіб у тому числі, літописець намагається прищепити читачеві, на нашу думку, лояльність до християнства, намагаючись «злякати» того, хто все ще волхвам вірить, показуючи на прикладах з історії, що волхви у всі часи є «врагами рода человеческого и слугами зла» [12, с. 228].

Наступна згадка про волхвів відноситься до 986 р. [12, с. 257]. Вона пов'язана з переказом греком-філософом християнської оповіді князеві Володимирі. Йдеться про волхвів, які прийшли вклонитися «царю єврейському» [12, с. 270]. Ця згадка не потребує коментарів, зважаючи на її євангельське походження.

Наступна згадка відноситься до 1024 р. Тут уперше волхви виступають як бунтарі, підбурювачі народу до заколотів. У статті під цим роком соціальна роль волхвів виступає на перший план. Вони з'являються перед нами як опозиція владі: «В этот же год поднялись волхвы в Суздале, избивали зажиточных людей, по дьявольскому наущению..., говоря, что они держат запасы.» [12, с. 299]. І далі: «Был мятеж великий и голод по всей той стране...» [12, с. 299]. Очевидним є той факт, що літописець-християнин, який був представником офіційного вчення церкви, сприймав можновладців, а отже тих самих «заможних», яких «били» волхви Суздаля, як законних власників майна; волхвам же, які з прийняттям християнства стали поза всяким законом, не знайшлося місця в цій новій системі суспільного устрою. Проте, розуміючи, що з прийняттям християнства волхви нікуди не поділися, християнські інтелектуали знайшли їм ужиток – усі знання й уміння цієї колись могутньої жрецької касты вони звели до «дьявольского наущения и бесовского действия» [12, с. 299]. І у цьому, безумовно, є логіка: раз не можна явище ігнорувати, треба його дискредитувати в очах громадськості, але неодмінно з християнських позицій, тому для літописця і є актуальним вкладати в уста волхвів промови про Антихриста [12, с. 318] як про об'єкт їхнього поклоніння. М. М. Тихомиров вказував: «Летописец... сам проговаривается о своём подлоге, уверяя, что языческие волхвы называли своего бога Антихристом, о котором волхвы не имели никакого понятия» [16, с. 113]. До цього сюжету ми ще звернемося в процесі подальшого аналізу статей ПМЛ, у яких згадуються волхви.

Повернемося до 1024 р. Почувши про заколот, який був улаштований волхвами у Суздалі, князь Ярослав вирушає туди, щоб «розібратися» з цією справою. Однак, незважаючи на те, що стаття містить не лише цю інформацію, і центральною подією був не бунт волхвів, а боротьба між братами Мстиславом та Ярославом, який є головним персонажем статті, тим не менш, літописець не пропускає слушної нагоди, щоб «осоромити» волхвів. І в цьому, повторюємо, є логіка діяльності нової (в порівнянні з волхвами) духовної еліти, покликаної християнізувати суспільну свідомість.

Далі згадка про волхвів зустрічається під 1044 р. Князь Всеслав, народжений матір'ю своєю «с допомогою волхвованія» [12, с. 304], мав на голові «язвенно» [12, с. 304]. Літописець указує на те, що волхви порадили матері князя: «Это язвенно навязи на него...» [12, с. 304]. У цьому автор Повісті і вбачає причину жорстокості Всеслава – «потому и немилостив на кровопролитие» [12, с. 304]. І знову бачимо вказівки літописця на те, що знання волхвів є згубними для душі людської, спрямовані проти людини, причому в рівній мірі і страждаючого від зла, і того, що творить це зло і беззаконня.

Стаття під 1071 р. найобширніша з точки зору розкриття світогляду волхвів. Але чи їм цей світогляд належить...?

Почнемо з того, що на початку статті повідомляється про волхва, який прийшов до Києва і почав поширювати серед населення відомості про катаклізми: «Днепр обратно потечет», «...земли изменят свое положение» [12, с. 317]. Далі літописець говорить так: «Невежды слушали его, а крещенные смеялись...» [12, с. 317]. З цього твердження автора Повісті можемо зробити висновок про те, що для хрещеної людини того періоду погляди волхва мали бути чимось архаїчним, віджилим і лише «неуки» могли вірити подібним небилицям. Але чи так це могло бути...? Адже сільське населення Русі все ще продовжувало вирощувати їжу, та і традиції, пов'язані з аграрною магією, в якій саме волхви були компетентні, були набагато більш давніми ніж християнське вчення, якому в Київській Русі на момент описуваних подій навіть і століття ще не було. Давньоруська громадськість, найімовірніше, схильна була швидше наслідувати традиціям, що закріплювалися цілими поколіннями, ніж сміятися над тим, що було сказано волхвом, вважаючи це дурницею. З іншого боку, подібний «хід» літописця можна розцінювати як бажання подати християнство, а значить і тих, хто йому наслідував, «прогресивнішими» у порівнянні з «неуками», які продовжували вірити волхвам, виявити їм (тим, хто вступив на шлях віри у Христа) підтримку і схвалення з боку офіційних духовних осіб і держави. Характерним є те, що поява волхвів у ПМЛ пов'язана не лише з поширенням сумнівних відомостей з приводу очікуваних в майбутньому подій (як наведено вище), але і у зв'язку з недородом і голодом. Так з'являються волхви й у статті під 1024 р. У статті ж під 1071 р. далі читаємо: «...во время недорода в Ростовской области явились два волхва...» [12, с. 317]. І знову волхви викривають саме заможних людей: «... и называли зажиточных женщин» [12, с. 317]. Далі йде опис «утихомиренья» волхвів воєводою Яном Вишатичем та його розмови з одним із захоплених волхвів. Багато дослідників убачали в промовах волхвів відносно створення світу богомилські погляди [14; 15]. І це справедливо, оскільки богомили стояли на дуалістичних позиціях світобачення [1]. Проте, чи є сказане або приписуване волхвам автором Повісті, сутністю світогляду волхвів...? І тут пригадаємо вже згадану нами думку М. М. Тихомирова про те, що літописець сам же вказує на свій підлог, «роблячи» Антихриста богом волхвів, які були язичниками [16, с. 113]. Безумовно, подібне спостереження у жодному випадку не спростовує впливу богомилських, як і інших еретичних поглядів, на населення Київської Русі, що християнізувалося та намагалося (хоча не у всій масі своїй) досягнути нове вчення, яке, до речі, не так вже і легко було досягнути. Це спостереження вказує лише на складність, неоднозначність та багатозаровість даної проблематики.

У ПМЛ волхви, які відповідали Яну Вишатичу на запитання «какому богу веруете?» [12, с. 318], що вірують Антихристу, вже упродовж діалогу говорять так: «Нам *боги* (курсив мій – О. Я.) говорят, что ты с нами не можешь сделать ничего!» [12, с. 319]. Тут ми бачимо, що волхви, які назвали того, у кого вірують (за словами Нестора) Антихристом, просять про те ж у якихось «богів» (у множині) відповіді на дуже важливе, чи не основне питання на той момент, що стосується їхнього подальшого фізичного існування. Проте, незважаючи на те, що говорили волхвам боги, доля їхня була непринадлива, як указує нам Повість [12, с. 319].

Далі йде епізод про те, як біси злякалися натільного хреста новгородця, який прийшов по волхвування до чарівника «в землю чудскую» [12, с. 320]. Чарівник називав цих бісів богами, що живуть «у безднах» [12, с. 320]. Але відмітимо, що волхв не сприймав своїх богів, як бісів і відповідно так їх не називав. Бісами їх називає літописець. Можливий також той факт, що волхв волхвові – різниця. Так, автор ПМЛ вказує на те, що «особливо же через женщин бесовские волхвоування бывають» [12, с. 320]. Літописець пояснює це тим, що «искони бес женщину прельстил, она же мужчину» [12, с. 320]. Проте, чи в цьому лише криється пояснення цього явища...? Чи не є волхвування жінок все-таки чимось іншим, відмінним від того ж у волхвів-чоловіків, у тому числі й тих, які підбивали народ на заколоти? Можливо, що під жіночим волхвуванням розуміються простіші (побутові) чаклунства: «...много волхвуют женщины...и отравою, и иными бесовскими кознями» [12, с. 320], що мабуть не є системою, але лише проявами архаїчного світогляду; і що не мають прямого відношення до того «таємного знання», залучення до якого і виділяло давньоруське жрецтво в окрему касту.

І, нарешті, останній епізод, уміщений у статті під 1071 р., стосується волхва, що з'явився в Новгороді за часів князя Гліба [12, с. 321]. Цей волхв, відповідно до повідомлення літописця, мабуть уперше, безпосередньо хулив віру християнську [12, с. 321]. Говорив волхв: «перейду Волхов на глазах у всех» [12, с. 321], сіючи смуту у народі. Якщо порівняти цей епізод з тим, що трапився у Києві, коли «...крещенные смеялись» [12, с. 317], а «невежды слушали» [12, с. 317], то виходить, що у Новгороді «неуків» було побільше, ніж у Києві, тому що волхвам удалося «взболотити» Новгород: «И замутился весь город, и все поверили в него (волхва – О. Я.), и собирались убить епископа» [12, с. 321]. Проте, і цього волхва чекала та ж доля – він був убитий князем Глібом [12, с. 321].

Остання коротка згадка про волхва у ПМЛ зустрічається під 1091 р., коли описується «знамение на солнце» [12, с. 342] та полювання князя Всеволода [12, с. 342]: «В тот же год волхв объявился в Ростове, который вскоре сгинул» [12, с. 342]. Бачимо, що навіть факт появи волхва викликає інтерес у літописця, тож він фіксує цю подію у Повісті під окремою статтею.

Таким чином, підводячи підсумки того, що було сказано раніше, відмітимо: у суспільстві, що християнізується, не лише язичницькі традиції були дуже сильні, що само собою зрозуміло, але і вплив, і авторитет старого жрецтва – волхвів – усе ще залишалися великими. І навіть християнський літописець, представник офіційної релігії у творі, що сповнений християнською літературною традицією, яким є Повість минулих літ, не знаходить можливим ігнорувати цей соціальний шар. Образ волхва з'являється у Повісті у зв'язку із пророцтвами (у статтях під 912, 1071, 1091 рр.), заколотами та бунтами (у статтях під 1024, 1071 рр.), знахарством (у статті під 1044 р.), хулою віри християнської (у статті під 1071 р.). Звичайно ж, літописець виставляє цих мудреців, чие становище з офіційним прийняттям християнства значно погіршується, служителями диявола. Проте цей факт лише розкриває методи боротьби церкви зі своїми «конкурентами» за право володарювати над свідомістю та душами людей, але зовсім не розкриває перед нами суті їхніх знань і світогляду. На нашу думку, волхви Давньої Русі являли собою осіб, чийі знання та духовні можливості (здатність до пророцтв, знахарства) були сакралізовані у свідомості давньоруського населення, що сприяло його активній підтримці волхвів у боротьбі з офіційною владою. З прийняттям християнства давньоруське жрецтво лише формально перестає бути духовною елітою. Воно поставлене офіційною релігійною владою поза законом, але це зовсім не заважає йому ще довго утримувати свій вплив серед населення Русі й очолювати народні хвилювання, виступаючи в жорсткій опозиції до влади княжої і церковної.

Бібліографічні посилання

1. Ангелов Д. Богомилство в Киевской Руси / Д. Ангелов. – М., 1954.
2. Борейко Ю. Г. Українське язичництво і християнство: світоглядні проблеми взаємодії / Ю. Г. Борейко. – Луцьк, 1998.
3. Буслаев Ф. И. Русская хрестоматия. Памятники древней русской литературы и народной словесности с историческими, литературными и грамматическими объяснениями и словарем / Ф. И. Буслаев. – М., 1912.
4. Веселовский А. Н. Историческая поэтика / А. Н. Веселовский. – М., 1989.
5. Владимиров А. Аполлоний Тианский / А. Владимиров // Апостолы: гностико-эллинистские истоки христианства. – М., 2003. – С. 218.
6. Гальковский Н. М. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси / Н. М. Гальковский. – Х., 1916. – Т. 2.
7. Иванов В. В. Исследования в области славянских древностей / В. В. Иванов, В. Н. Топоров. – М., 1974.
8. Историческая энциклопедия [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.slovarus.ru/?di=83753>;
9. Ключевский В. О. Курс русской истории / В. О. Ключевский. – М., 1978. – Т. 1.
10. Кривушин И. В. Рождение церковной историографии: Евсевий Кесарийский : учеб. пособ. / И. В. Кривушин. – Иваново, 1995. – С. 25.
11. Мифы народов мира / под ред. С. А. Токарева. – М., 1987. – Т. 1. – С. 243.
12. Повесть временных лет / под ред. В. П. Адриановой-Перетц. – М.; Л., 1950.
13. Попович М. В. Мировоззрение древних славян / М. В. Попович. – К., 1985.
14. Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М., 1987.
15. Тихомиров М. Н. Крестьянские и городские восстания на Руси XI–XIII веков / М. Н. Тихомиров. – М., 1955.
16. Тихомиров М. Н. Русская культура X–XVIII вв. / М. Н. Тихомиров. – М., 1968.
17. Фроянов И. Я. Древняя Русь: Опыт исследования истории социальной и политической борьбы / И. Я. Фроянов. – СПб., 1995.
18. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.vehi.net/brokgauz/>
19. Эрлих С. Е. Поклонение волхвам (опыт динамического структурализма) [Электронный ресурс] / С. Е. Эрлих // Режим доступа: <http://varvar.ru/arhiv/texts/erlih1.html>

Надійшла до редколегії 12.11.2011

УДК 94 (477) Лазаревський «19/20»

С. І. Світленко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**УКРАЇНСЬКЕ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ
О. М. ЛАЗАРЕВСЬКОГО**

Розглянуто формування і становлення українського інтелектуального середовища О. М. Лазаревського – визначного українського історика та археографа другої половини XIX – початку XX ст.

Ключові слова: О. М. Лазаревський, українське інтелектуальне середовище, українські громади, журнал «Киевская старина».

Рассмотрены формирование и становление украинской интеллектуальной среды О. М. Лазаревского – выдающегося украинского историка и археографа второй половины XIX – начала XX в.

Ключевые слова: А. М. Лазаревский, украинская интеллектуальная среда, украинские громады, журнал «Киевская старина».